

УДК 321.013:325.36

М. І. Русанова

*Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка*ФОРМУВАННЯ БРИТАНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ *LEBENSRAUM* – «ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ ІМПЕРІЇ» НА РУБЕЖІ XIX – XX СТ.

Наприкінці XIX – на початку XX століття британська геополітична доктрина «імперії як життєвого простору» отримала своє інтелектуальне обґрунтування. Дані ідеї були властиві як представникам як «апологетичного», так і «критичного» напрямків у вивченні імперій.

Ключові слова: Велика Британія, імперія, «життєвий простір».

Багато вчених вважають проблему *Lebensraum* – «життєвого простору» ключовим питанням геополітичної науки в цілому. Уявлення про державу як про живий організм, що діє відповідно до біологічних законів і прагне до постійного розширення, вперше було сформульовано німецьким геополітиком Фрідріхом Рагцелом в його праці «Політична географія», і надалі воно розвивалося представниками різних геополітичних шкіл. Найбільший внесок у розробку даної концепції внесла німецька школа класичної геополітики. Останнім часом ця концепція все більш приваблює увагу вчених та політиків. Сьогодні світ стоїть на порозі ряду ресурсних криз, вирішення яких не завжди буде обмежуватися використанням тільки мирних засобів. Також в силу обмеженості земельних ресурсів неминуче зростання конкуренції за володіння ними. Тому, конфлікти епохи класичної геополітики ще довго будуть супутниками світової спільноти.

Для британської геополітичної школи уявлення про *Lebensraum* завжди були нерозривно пов'язані з уявленнями про імперію. Для британців існування імперії завжди було істотним фрагментом англійської картини світу в цілому. «Імперія являла собою ключовий чинник не тільки зовнішнього, але й внутрішнього життя Великої Британії, підтримувала в ній соціальний спокій, змушуючи представників всіх верств суспільства відчувати себе членами великої нації обраних. Ставши для англійців символом величчя, їх гордістю, невід'ємною частиною національної самосвідомості, імперія в той же час сприймалася як щось буденне, властиве існуючому порядку речей» – так писала російська дослідниця імперій С. Лур'є (Lurie) [1].

Розробку концепції «імперії» пов'язують з ім'ям відомого англійського мислителя, географа і математика Джона Ді. Саме йому належить поява самого терміну «Британська імперія» і розробка концепції прав Англії на колоніальні завоювання та домінування в світі. Він був першим з дослідників, хто під британською імперією вважав сукупність Британії та її колоній. Також Ді підкреслював важливість переселення англійців в колонії і відповідної міграційної політики держави. Він підкреслював, що британська імперія перевершує будь-яку земну монархію з часів створення світу і може стати загальною монархією (John Dee 1998) [2].

Наступний вагомий внесок у розробку концепції імперії як «життєвого простору» зробив Джон Стюарт Мілль. Той факт, що Джон Стюарт Мілль, який вніс основний внесок у філософію лібералізму, був одним з апологетів британської імперської думки, виглядає досить дивним. «Він перетворив ниці мотиви імперського завоювання та експлуатації в піднесені мотиви цивілізаторської місії і м'якого патерналізму, що йшли на користь тим, до кого вони застосовувалися, незалежно від того – усвідомлювали вони це чи ні», – писав британський вчений Томас Макартур (McCarthy 2005) [3].

За твердженням Мілля, принцип невтручання у внутрішні справи інших суверенних націй, який лежить в основі сучасного міжнародного права, стосується лише відносин між цивілізованими країнами. Існування таких правил передбачає взаємність, а варвари до неї нездатні. Для них навіть буде кориснішим, якщо вони будуть завойовані і підкорені чужоземцями. «Ніхто не в праві вимагати дотримання священних зобов'язань, що існують у цивілізованих націй, по відношенню до тих, для кого національність і незалежність є або злом, або в кращому випадку сумнівним благом ... Всякий, хто оголошує правління варварськими народами порушенням закону народів, виявляє свою явну необізнаність у предметі ... У варварів немає ніяких прав нації, вони спочатку повинні заслужити таке ставлення до себе, ставши нею». Саме тому цивілізовані нації на кшталт Британії мають право на розширення своєї держави за рахунок території варварських народів (Mill 1861) [5].

Основним нормативним критерієм, який повинен вирішити питання – чи має право одна держава підпорядкувати собі іншу, повинен бути критерій корисності. Мілль протиставляє свободу з її незалежністю, індивідуальністю, розумом, прогресом – звичаям, з їх несвободою і відсталістю. Для нього повноцінний розвиток здібностей індивіда і видів потребує індивідуальної свободи, а головним ворогом розвитку являється дотримання звичаїв, що не сприяють розвитку даних здібностей. У цивілізованих суспільствах, де існує простір для свободи, кожна особа стає незалежним центром поліпшення, а в нецивілізованих – диких чи варварських суспільствах, де правлять звичаї, людське життя приходить у стан застою або виродження. Деспотизм звичаю всюди становить перешкоду для особистісного розвитку, перебуваючи в безперервному антагонізмі зі схильністю людини прагнути до досягнення чого-небудь кращого (Mill 1859) [4].

Саме той факт, що неєвропейський спосіб життя і представляє цей деспотизму звичаю, який перешкоджає розвитку здібностей та інтересів людини як прогресивної істоти, і є для нього виправданням існування імперії. «У деяких випадках необхідно управління колоніями з боку вільної держави, за умови, звичайно, що правління буде здійснюватися в інтересах тих, ким правлять. Цей спосіб управління так само законний, як і всякий інший, якщо він при відомій мірі цивілізації підвладного найбільш сприяє його переходу до вищого ступеня розвитку» (Mill 1861) [5].

Свій максимальний розвиток ідея імперії як необхідний «життєвий простір» для Англії отримала у книзі професора Кембриджського університету Джона Сілі «Розширення Англії». Автор проводить не стільки наукове дослідження розширення англійських володінь, а скоріше розмірковує про те, для чого потрібна Великобританії імперія (Seeley 1922) [6].

«Англійці не повинні більше говорити, що Англія є островом, розташованим на північний захід від Європи, площа якого дорівнює 120.000 кв. миль, а населення – тридцять з гаком мільйонам. Вони не повинні більше вважати, що переселенці, вирушаючи в колонії, залишають Англію і втрачаються для неї. Вони не повинні більше думати, що історією Англії є історія парламенту, що засідає у Вестмінстерському палаці і що справи, які не розглядаються в ньому, не можуть становити частину англійської історії. Тоді англійці звикнуть дивитися на імперію як на одне ціле і стануть називати всю її Англією. Це буде великий гомогенний народ однієї крові, однієї мови, однієї релігії і одних законів – народ, розкиданий по безмежному простору. Вони будуть пов'язані міцними моральними узами, хоча майже не матимуть конституції або одноманітною стрункою системи», – це основна ідея книги Джона Сілі (Seeley 1922, p. 96) [6, p. 96].

Для нього британська імперія – це не «агрегат багатьох політичних тіл, як було до цього в інших імперіях», а одна нерозривна цілісність. По суті, це вже і не імперія зовсім, а єдина держава. Він постійно акцентує увагу на тому, що «Англія – це не просто острів, що носить це ім'я, а політичне ціле, що отримало назву від цього острова; ціле, здатне розширитися і покрити половину земної кулі». Таким чином, він дає зрозуміти, що Англія для нього – «скрізь, де живе англійський народ» (Seeley 1922, p. 96) [6, p. 96].

Він, по суті, повторює ідею Ратцеля про те, що природним внутрішнім життєвим циклом держави є розширення у просторі, і стверджує те, що «організація новітньої держави допускає безперешкодне територіальне розширення». Більш того – це не банальне розширення меж. «Це дійсне розширення англійської держави, так як Англія поширює за морями не тільки англійську расу, але й авторитет англійського уряду» (Seeley 1922, p. 36) [6, p. 36].

Сілі навіть вважав, що використовувати слово «імперія» не зовсім коректно по відношенню до Великої Британії, – просто поки не придумано кращої назви. З усіма іншими імперіями її ріднить лише обширність території і те, що вона «являє собою агрегат провінцій, кожна з яких має уряд, висланий з головної політичної квартири». Але у неї відсутнє головна визначальна риса імперії – вона не носить насильницький характер, який прирікав більшість імперій на занепад (Seeley 1922, p. 37) [6, p. 37].

На його думку, британській імперії вдалося уникнути цього, тому що в процесі розширення вона займала такі частини земної кулі, які через свою малу заселеність давали повний простір новим поселенням. У них вистачало землі для кожного, хто бажав там селитися, а тубільні раси були настільки слабо розвинені, що не могли протистояти навіть уявній конкуренції (не кажучи про матеріальну) силі англійських переселенців (Seeley 1922, p. 8) [6, p. 8]. Таким чином, вона одночасно поширювала і державу, і націю – на відміну від інших імперій, які на завойованих землях зустрічали інші нації, з якими їм доводилося надалі конкурувати.

Сілі був переконаний, що та невелика кількість населення, що могла зустрітися англійцям в нових поселеннях, не псували гомогенність англійської імперії. «Велика Британія за національністю однорідна. Якщо англійці на самих Британських островах цілком усвідомлюють себе єдиною нацією, незважаючи на те що в Уельсі, в Шотландії та Ірландії є кельтська кров ... тому ми вправі допустити, що проживаючі в англійських

колоніях численні французи, голландці, кафрі і маорі не порушують її етнічного цілого». Основним принципом, який було покладено в основу розвитку Великої Британії, був принцип єдності метрополії і колоній (Seeley 1922, p. 58) [6, p. 58]. «Англійці у всіх частинах світу пам'ятали, що вони люди однієї крові, однієї релігії, що у них одна історія, одна мова і одна література. Такий спокійний час сприяє зростанню зовсім іншого погляду на імперію. В основі цього погляду лежить переконання, що відстань вже не робить тепер того важливого впливу на політичні інтереси» (Seeley 1922, p. 60) [6, p. 60].

«І зараз британська імперія – це не просто імперія в звичайному сенсі слова. Тому що вона не складається з народів, пов'язаних між собою насильно, але являє собою одну націю і тому вона, власне, не імперія, а звичайне держава. Підтвердженням тому є той факт, що Британська імперія збереглась і пережила ціле сімейство імперій. Всім імперіям погрожували небезпеки, але уникнути їх змогла лише Британська імперія» (Seeley 1922, p. 45) [6, p. 45].

Більш того, він був впевнений у тому, що англійці підкорили і заселили півсвіту, ніби самі не віддаючи собі звіту в цьому. Це був цілком природний процес. Вони не дали цьому процесу торкнутися своєї уяви і вплинути на спосіб їхніх думок. Розповсюдження англійців сталося найпростішим і неминучим чином, – він являв собою безперешкодне заняття порожніх країн нацією, у якій опинився найбільший надлишок населення і найбільша морська сила. І зараз англійці «вкрай індивідуально ставляться до розлиття їх раси і розширення держави» (Seeley 1922, p. 12) [6, p. 12].

Однак сам ріст імперії він вважав явищем незворотнім, пов'язаним з простим розширенням Британської держави. Імперія, на думку Сілі, існує і розвивається, нехай часто і шляхом нових завоювань, не в інтересах будь-якої групи англійського суспільства, була б то велика буржуазія, «середній клас», робітники чи фермери. Вона є необхідним простором для поширення матеріальних, культурних і релігійних цінностей англосаксонської раси.

Варто зауважити, що подібний погляд на імперію як на необхідний життєвий простір для Великої Британії характерний навіть для вчених, які розглядали в критичному дусі політику колоніальних захоплень. Вони скептично ставилися до ідеї, що імперія – це природний процес розвитку цивілізації, безпосередньо не пов'язаний з матеріальними інтересами, але все одно стверджували, що імперія – це територія, що дозволяє народу в повній мірі само реалізуватися в політиці та історії.

Основним опонентом Сілі був ліберальний економіст і журналіст Джон Аткинсон Гобсон, який абсолютно не поділяв захоплених поглядів на британську імперію. У 1902 році він опублікував у Лондоні свою працю «Імперіалізм», написаний в результаті його поїздки до Південної Африки під час англо-бурської війни. У своїй роботі він стверджує, що в основі імперії лежить розважливий і жадібний макиавеллізм, а не шляхетні ідеї (Hobson 1902) [7].

Джон Гобсон розвінчує традиційні міфи про причини створення імперії, які панували в той час.

Перша з ідей, яку він піддає критиці – це ідея про те, що політика територіальної експансії є заходом для забезпечення рівня життя надлишку населення. «Велика Британія представляє собою одну з найбільш густозаселених площ земної кулі; її зростаюче населення не може знайти достатньо оплачуваних занять в межах її островів», – така думка багатьох учених. Гобсон

же стверджував, що хоча спеціалізація сучасної промисловості і викликала скупчення населення в певних територіях, що може в деяких відносинах виявитися шкідливим для добробуту нації, але таке скупчення не може розглядатися як перенаселення, в тому сенсі, що народ переріс свої засоби для існування (Hobson 1902) [7].

На його думку, переднародом, обмеженим чисельністю, енергією, територією, яку він займає, є тільки один вибір: або удосконалити до граничної можливості політичне й економічне управління своєї країни, обмежуючись тільки таким збільшенням території, яке може бути виправдане най економічнішим розселенням зростаючого населення; «або, подібно неохайному фермерові», поширити свою владу і енергію на весь світ, при цьому такий народ буде ігнорувати політичні та економічні лиха і ризик, які пов'язані з подібною імперіалістичною кар'єрою.

Він вважав, що Велика Британія зробила неправильний вибір на користь другого сценарію. До того ж у своїй праці він вважав, що вся британська еміграція представляє лише невелику частину населення Великої Британії. А протягом останніх років територіального розширення це співвідношення навіть зменшилася: невелика частина емігрантів селиться в старих британських володіннях і неймовірно мала частка селиться в країнах, приєднаних за останній час. При цьому тропічний характер більшості земель, приєднаних за сучасного імперіалізму, робить справжню колонізацію неможливою. «Нові імперські землі абсолютно непридатні для поселення», - таким є висновок Гобсона (Hobson 1902) [7].

Саме ці факти і вказують на неспроможність політики розширення політичного контролю Великої Британії для створення нових осередків культури, куди люди зможуть відправлятися в пошуках нової території проживання.

Гобсон так само вважає абсурдною ідею про те, що британська імперія необхідна для поширення демократії. Він наводить слова британських політиків, які стверджують, що британці представляють собою обдаровану особливим генієм управління націю, а за допомогою насадження в колоніях гарної системи управління Британія дає тубільцям виховання, і що більшість британських підданих в колоніях - це «діти», яких треба повільно і обережно тренувати в мистецтві відповідального самоврядування.

Подібні заяви Джон Гобсон вважав невіглаством, оскільки сучасна імперія вимагає зосередження всіх колоніальних справ в єдиному центрі і вимагає сильної централізованої влади, що вже саме по собі суперечить ідеї представницької форми правління, якою так хизуються британські політики. До того ж він вважав, що такий стан речей завжди є загрозою для парламентарного ладу самої Великої Британії. Ба більше - зростання імперії призводить до зростання кількості її функцій, які стають все більш численними і складнішими і, вимагаючи до себе напруженої тривалої уваги, цілком поглинають час уряду і парламенту. Парламенту стає все важче приділяти час уважному, всебічному обговоренню нагальних питань або проведенню будь-яких широких і суттєвих реформ. А управління величезним конгломератом різнорідних нижчих рас за допомогою департаментських чиновників Лондона і їхніх емісарів залишається поза суспільним контролем.

«Словом, новий імперіалізм збільшив площу британського деспотизму і далеко не досяг такого ж успіху в справі культурного розвитку народів і практичного здійснення істинної демократичної

свободи, якою користуються лише деякі колонії. Він нічого не зробив для укорінення британської свободи і для пропаганди наших принципів управління», - ось висновок, до якого приходять Гобсон щодо поширення демократичної представницької форми правління в британських колоніях (Hobson 1902) [7].

Він так само критикував ідею про те, що британська імперія, яка виникла перш за все як торгова імперія, і донині є економічно вигідним проектом. Він погоджувався, що на початковому етапі імперія була необхідна як можливість здобуття нових ринків збуту. Але наводячи різні факти і точні економічні розрахунки, він доводить, що розширення імперії є абсолютно не вигідним для Британії, і на сучасному етапі зовсім не помітно збільшення зовнішньої торгівлі порівняно зі зростанням торгівлі внутрішньої. «В даний час Велика Британія займає більш міцне положення, ніж яка-небудь інша держава, в сенсі можливості проведення політики стриманості, так як, завдяки своїй морській торгівлі, володіє самою надійною гарантією, що вона отримає відповідну частку чистого прибутку з нових ринків, відкритих іноземними народами» (Hobson 1902) [7].

Наступний аргумент на користь створення величезної імперії, який стверджує те, що людський прогрес вимагає расової боротьби, в якій найслабші нижчі раси загинуть, а «соціально-продуктивні» вищі - виживуть і будуть процвітати, і що англійці - це саме така «соціально-продуктивна раса», він вважає абсурдним. Більш того, абсурдним йому здається і сам факт поділу раси на «нижчі» і «вищі». На його думку, цей поділ проводиться тільки по здатності «побити інші раси, які з моменту їх поразки оголошуються «нижчими».

«У формі паразитизму метрополія експлуатувала свої провінції, свої колонії та залежні землі, збагачуючи правлячі класи і примушуючи нижчі класи до покори шляхом подачок». Ось його невтішні висновки щодо британської імперії (Hobson 1902) [7].

Але при всіх критичних зауваженнях щодо британської імперії Гобсон не є противником імперії як форми держави. Він лише виступає проти імперіалізму, який, як він вважає, утвердився в англійській колоніальній політиці з 70-х років XIX століття. Імперіалізм, при якому народи, порушуючи кордони природної асиміляції, перетворюють здорове змагання різних національних типів у розбійну боротьбу імперій, що змагаються між собою.

Для нього імперія є такою ж обов'язковою і природною умовою існування світу в цілому. Тільки імперія повинна перетворитися в експериментальну і прогресивну федерацію. Це повинна бути добровільна федерація вільних британських держав, що мирно працюють заради загального щастя й безпеки народів, вона сама по собі вельми бажана і може дійсно служити етапом на шляху до більш широкій федерації цивілізованих держав у майбутньому.

Таким чином, наприкінці XIX - на початку XX століття британська геополітична доктрина «імперії як життєвого простору» отримала своє інтелектуальне обґрунтування. Варто зауважити, що дані ідеї були влястиві як представникам як «апологетичного», так і «критичного» напрямків у вивченні імперій. Більш того - в самому британському суспільстві поняття «нація» і поняття «імперія» стають взаємопов'язаними. Саме зовнішні рубежі імперії окреслювали світ, в якому британці довгий час відчували себе як удома. Імперія стала містити для них екзистенціальний сенс, визначати

їх світосприйняття, до неї стали ставилися як до живого організму, що викликав особливі почуття.

Бібліографічні посилання

1. Svetlana Lurie, Empire of the Fate [Electronic resources] / S. Lurie – viewed: <http://svlourie.narod.ru/iks/ikstoc.htm>
2. John Dee, Mysteriorum Liber Primus [Electronic resources] / J. Dee – viewed: <http://www.john-dee.org>
3. Thomas McCarthy, Liberal imperialism and the Development dilemma [Electronic resources] / T. McCarthy – viewed: http://www.intelros.ru/readroom/logos/6_2006
4. John Stuart Mill, Considerations on Representative Government [Electronic resources] / J. S. Mill – viewed: <http://fondint.narod.ru/bibl/alf/12m/01/mill/mill2.html>
5. John Stuart Mill, On Liberty [Electronic resources] / J. S. Mill – viewed: http://www.sotsium.ru/books/102/101/mill_on%20liberty.html
6. Sir John Robert Seeley, The Expansion of England: Two Courses of Lectures. – London: Little, Brown. 1922.
7. John Atkinson Hobson, Imperialism [Electronic resources] / J. A. Hobson – viewed: <http://www.marxists.org/archive/hobson/1902/imperialism/index.htm>

Русанова М. И. Формирование британской концепции lebensraum – «жизненного пространства империи» на рубеже XIX – XX вв.

В конце XIX – начале XX века британская геополитическая доктрина «империи как жизненного пространства» получила свое интеллектуальное обоснование. Данные идеи были присущи как представителям «апологетического», так и «критического» направления в изучении империй.

Ключевые слова: Великобритания, империя, «жизненное пространство».

Rusanova M. I. Formation of the british concept of lebensraum – «empire living space» at the end of the XIX – XX centuries

Many scientists believe that the problem of Lebensraum – «living space» key issue geopolitical science in general. Recently, the concept is increasingly attracting the attention of scientists and policy makers. In British geopolitical idea of Lebensraum school owes its development to its development has always been inextricably linked with the notion of empire. Its intellectual justification British geopolitical doctrine of «empire as a living space» received a late XIX – early XX century was characterized by the representatives of the apologetic and critical ways.

Among the representatives of the apologetic trend in the imperial idea is to provide a professor at Cambridge University, John Seely «Expansion of England». He argues that the natural life cycle of the internal state is the expansion of space. Creation of the British Empire was not a trivial extension of the boundaries. It was the expansion of the English state. Seely even thought to use the word «empire» is not quite correct in relation

УДК 323.173 (045)

С. В. Рябінін

Маріупольський державний університет

ТИПИ ТА ПРИЧИНИ ПРОЯВУ СЕПАРАТИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена проблемі, яка на сьогоднішній день актуалізується в деяких країнах світу, а саме сепаратизмові. Автор приводить погляд на цю проблему іноземних вчених, а також дає своє бачення стосовно класифікації цього феномену. Автор наголошує, що існують не лише внутрішні, а й зовнішні чинники, які каталізують розвиток процесів сепаратизму.

Ключові слова: сепаратизм, націоналізм, національні меншини, геноцид, держава.

На сьогоднішній день в світі існує 180 країн і лише не більше двадцяти з них є етнічно однорідними, тобто національні меншини складають менш ніж 5 %. В більш ніж 40 % держав світу мешкає п'ять чи більше національних меншин. В загалі в світі налічується біля 8 тисяч народів – великих та малих – та теоретично кожен з них може претендувати на незалежність. Це, на нашу

думку, виходить зі статті 1 Розділу I Рамкової конвенції про захист національних меншин, в якій йдеться про те, що захист нацменшин, прав і свобод осіб, які належать до цих меншин, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини і є одним з напрямків міжнародного співробітництва (The Framework Convention for the Protection of National Minorities, 1995) [4].

to the UK – just do not think of a better name. In the British Empire is not the main defining feature of the empire – it is not violent. The British Empire was the parts of the globe, which gave full play to the new settlement. Earth there enough for everyone who wanted to settle there. Thus, the United Kingdom at the same time distributing both the state and the nation.

Seely was the main opponent of the liberal economist and journalist John Atkinson Hobson, who in his writings exposed the traditional myths about the causes of the empire. He had criticized the idea that a policy of territorial expansion was caused only by an excess of population. He argued that the entire British emigration is only a small part of the UK population who settle in the old British dominions. The idea that the British Empire is necessary for the spread of democracy, he considered complete ignorance as a modern empire requires the concentration of colonial affairs in a single center and requires a strong central government. This in itself is contrary to the idea of representative government, which boast as British politicians. The idea that the British Empire has arisen primarily as a trading empire, and all the time its existence was economically beneficial project, also could not stand criticism. May initially empire was necessary as the possibility of new markets. But at this stage does not significantly increase the foreign trade compared with the growth of internal trade.

But for all the critical comments on the British Empire Hobson is not opposed to the empire as a form of state. For him, the empire was the same binding and natural condition for the existence of the world as a whole, but the empire should turn into an experimental and progressive federation.

Thus, in the late XIX – early XX century British geopolitical doctrine of «empire as a living space» was developed as members of the «apologetic» and «critical» areas in the study of empires.

Keywords: Great Britain, Empire, «living space».

References

- Svetlana Lurie, Empire of the Fate, viewed: <http://svlourie.narod.ru/iks/ikstoc.htm>
- John Dee, 1998. Mysteriorum Liber Primus, viewed: <http://www.john-dee.org>
- Thomas McCarthy, 2005. Liberal imperialism and the Development dilemma, viewed: http://www.intelros.ru/readroom/logos/6_2006
- John Stuart Mill, 1861. Considerations on Representative Government, viewed from: <http://fondint.narod.ru/bibl/alf/12m/01/mill/mill2.html>
- John Stuart Mill, 1859. On Liberty, viewed: http://www.sotsium.ru/books/102/101/mill_on%20liberty.html
- Sir John Robert Seeley, 1922. The Expansion of England: Two Courses of Lectures. Little, Brown. London
- John Atkinson Hobson, 1902. Imperialism, viewed: <http://www.marxists.org/archive/hobson/1902/imperialism/index.htm>

Надійшла до редколегії 17.05.2013